

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

מיכל קרומר-נבו ומיכל קומם

מאמר זה מתבסס על תיאוריה פמיניסטית ובמיוחד על התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים, ומציג מסגרת קונספטואלית לעבודה סוציאלית עם נערות במצבי מצוקה, המעוגנת מחד גיסא בניתוח ביקורתי של המבנה המגדרי-מעמדי-אתני, ומאידך גיסא, בחוויות החיים של נערות, בקולן ובידע שלהן. המאמר מציג בצורה מפורטת את המסגרת הקונספטואלית, ובמיוחד את חשיבותה ותרומתה של ההתייחסות להצטלבות הקטגוריות מגדר, מעמד, אתניות, מיניות ותעסוקה להבנת מציאות החיים של נערות, ומדגים את יישומה של מסגרת זו בפרקטיקה באמצעות תיאור התוכנית "את ואני נשנה את העולם".

מילות מפתח: נערות, עבודה סוציאלית פמיניסטית, הצטלבות מיקומי שוליים, רבי-תרבותיות, פרקטיקה, מיניות

מבוא

פמיניזמים הוא שם כולל למקבץ של גישות תיאורטיות ושל אקטיביזם חברתי, אשר שמים להם למטרה לקדם את מצבן של נשים באמצעות חשיפת אי השוויון המגדרי שבפעולתם של מבנים וארגונים חברתיים ומאבק נגדו (McCann & Kim, 2003). למרות קיומם של קשרים היסטוריים, רעיוניים ותוכניים הדוקים בין פמיניזמים לבין

המחברות מודות למנהלות ולמפקחות של השירות לנערות וצעירות במשרד הרווחה, שאפשרו את קיומה של התוכנית "את ואני נשנה את העולם": חיותה שנבל, נאוול אבו-חתום, אתי פסי ורבקה תבל. תודה מיוחדת למנחות שליוו את צוותי הבתים החמים: רלי קצב, צמרת הרשקו, מירב חורב ועוודה עבדאלחלים. תודה גם לרכזות תוכנית שדרוג הבתים החמים: גלית בן גל, לינה סבאח ועינת שליו. התוכנית נתמכה בידי אשלים-ג'וינט ישראל, אגף הרווחה במשרד לקליטת העלייה, הקרן לילדים בסיכון בביטוח לאומי וקרן סקטאר-ש". אנו מודות גם לשרה כהן ודורלי לבנסארט, נציגות הגופים המממנים, על תמיכתן.

מקצוע העבודה הסוציאלית, השפעתה של הפרקטיקה הפמיניסטית על הפרקטיקה המקצועית קיבלה כיוון של התמקדות ב"בעיותיהן של נשים" או ברגישות מגדרית, מבלי לעסוק באופן ביקורתי בגורמים ובכוחות המבניים המשפיעים על אי השוויון (פלד וקרומר-נבו, 2012; Gringeri & Roche, 2010). הפרקטיקה הפמיניסטית בעבודה סוציאלית בישראל ניזונה ברובה מרעיונותיו של הפמיניזם הליברלי (לדוגמה, בכל הנוגע לחקיקה למען הסדרת מדיניות של שוויון מגדרי), פמיניזם רדיקלי (לדוגמה, הקמת מרכזים למניעת אלימות שעיקרם מאבק בבסיס הפטריארכלי של היחסים החברתיים במשפחה), פמיניזם סוציאליסטי (לדוגמה, פעילות להעצמה כלכלית של נשים) ופמיניזם תרבותי או מהותני (לדוגמה, פיתוח גישות טיפוליות המבוססות על ההתפתחות הייחודית של הזהות והאישיות הנשית) (לפירוט של הגישות הפמיניסטיות השונות, ודוגמאות ליישומן בעבודה סוציאלית בישראל, ראו פלד וקרומר-נבו, 2012). הפמיניזם השחור, שבמסגרתו התפתחה התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים (intersectional theory), זוכה פחות ליישומים בפרקטיקה. גישה פמיניסטית זו רלוונטית במיוחד לחייהן של נשים ונערות במצבי מצוקה, שכן היא מציבה במרכזה את חוויותיהן של נשים שנמצאות במצבי שוליות מגוונים, כמו שוליות אתנית, מעמדית ומגדרית.

מטרת מאמר זה היא להציג את רעיונות התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים כמסגרת מושגית רלוונטית לפרקטיקה פמיניסטית עם נערות. המסגרת המושגית המוצגת במאמר יושמה בתוכנית "את ואני נשנה את העולם", אשר פעלה במסגרת השירות לנערות וצעירות בשנת 2008. חשיבותו של המאמר היא בהדגמת התרומה האפשרית של תיאוריית הצטלבות מיקומי שוליים לעבודה סוציאלית עם נערות, ולהרחבת מאגר האלטרנטיבות לפרקטיקה פמיניסטית למען נערות. בכך אנו מצטרפות לדיון העכשווי המתפתח בנושא של עבודה פמיניסטית עם נערות (Kearney, 2009) וכן בנושא של הצטלבות מיקומי שוליים בעבודה סוציאלית (Mehrotra, 2010).

המסגרת המושגית המוצגת במאמר מעוגנת מחד גיסא בניתוח ביקורתי של המבנה המגדרי-מעמדי-אתני, ומאידך גיסא בחוויות החיים של נערות, בקולן ובידע שלהן. כלומר, מדובר בפרקטיקה המביאה לידי ביטוי את יחסי הגומלין בין הפרספקטיבה של ניתוח מבני לבין זו של חוויות וידע של הסובייקטים במבנה החברתי.

במאמר ארבעה חלקים: בחלק הראשון נציג את תיאוריית הצטלבות מיקומי השוליים (intersectional theory) ואת הרלוונטיות של התיאוריה לפרקטיקה בעבודה סוציאלית; בחלק השני נציג את המיקום העצמי שלנו, הכותבות, ואת התוכנית "את ואני נשנה את העולם"; בחלק השלישי נציג את התכנים הרלוונטיים לתיאוריה בהקשר של חמישה עולמות תוכן – מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה, וכן את יישומם

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

למצבי החיים של נערות המטופלות בשירותי הרווחה בהקשר הישראלי. בסיכום נתייחס בקצרה לאתגרים הכרוכים ביישום פרקטיקה פמיניסטית כפי שהיא מתוארת במאמר.

התיאוריה של הצטלבות מיקומי שוליים ופרקטיקה בעבודה סוציאלית

הפמיניזם השחור החל להתפתח בארצות-הברית בשנות ה-70 בעקבות תחושותיהן של פמיניסטיות לא לבנות (women of color), שבאו מרקע מעמדי מגוון, שחוויות החיים הייחודיות שלהן אינן מיוצגות בתנועות הנשים, וכי הן מודרות מהמאבק הפמיניסטי על רקע גזעני או אתנוצנטרי (קולקטיב נהר קומבה, 2006/1979). נשים אלו אתגרו את הממסד הפמיניסטי וטענו כנגדו שהוא נשלט בעיקר בידי נשים לבנות ממעמד הביניים, אשר עוסקות בנושאים שהם רלוונטיים לעצמן. לדוגמה, המאבק לקידום נשים לתפקידי ניהול בשעה שמרבית הנשים בעולם סובלות מעוני, מתנאי עבודה קשים, או מנחיתות הקשורה להשתייכותן האתנית. כדי להבין את מצבי החיים של נשים אלו ואת הדיכוי שהן חשופות לו, יש לבחון את הצטלבות מיקומי השוליים שלהן (intersectionality) ולנתח את הקשרים ביניהם. יש לראות במנגנוני הדיכוי – כגון מגדר, מעמד, שיוך אתני, גזע, גיל, נטייה מינית וזהות מינית – מנגנונים שאינם מקבילים, אלא מצטלבים זה בזה ויוצרים מצבי שוליות ייחודיים שהשפעתם גדולה יותר מהשפעת סיכום מצבי הדיכוי (קרומר-נבו, 2006; Brah & Phoenix, 2004; Crenshaw, 1989; Hill Collins, 2000). (לסקירה נוספת על התיאוריה וגווייה השונים, ראו Mehrotra, 2010).

ניתוח המבוסס על תיאוריה זו מאופיין בארבעה רכיבים (Dill-Thornton & Zambrana, 2009; Mehrotra, 2010):

1. הצבת חוויות החיים היום-יומיות של אנשים מקבוצות מוחלשות במרכז;
2. בחינת המורכבות של הזהות האישית והקבוצתית תוך כדי הנכחה של השונות בתוך קבוצות;
3. הדגמה של הדרכים שבהן אי שוויון ודיכוי חברתי באים לידי ביטוי בזירות השונות של מבנה הכוח;
4. קידום של צדק חברתי ושינוי חברתי באמצעות מחקר ופרקטיקה.

בישראל התפתחה בעקבות זרם זה ביקורת שביטאו נשים לסביות, ערביות ומזרחיות על אפליה ודיכוי גם בתוך התנועה הפמיניסטית הישראלית (דהאן-כלב,

1999, 2007; שירן, 2002, שלהוב-קיבורקיאן, 2009), ונוסד הזרם של הפמיניזם המזרחי.

אקטיביזם פמיניסטי המבוסס על הפמיניזם השחור מדגיש הן את הפעולה החברתית כנגד מערכת הדיכויים שממנה סובלות נשים במצבי שוליות מרובים והן את חשיבות ההגדרה העצמית של נשים, המשוחררת מהאופן שבעלי הכוח מגדירים אותן, כדרך להביא לשינוי וריפוי עצמי. פעילות פמיניסטיות שחורות הכניסו לתוך השיח הפמיניסטי את חשיבות המושג "חוויה" (experience) כאמצעי להבנה עצמית ולשינוי חברתי ופוליטי, וקראו לנשים להשמיע את קולן ואת חוויותיהן. הביקורת כנגד תפיסה אחידה של הקטגוריה "אישה" והדגשת החשיבות שבהבנת ההבדלים בין נשים, הביאו להבנה כי נשים ממיקום חברתי מסוים אינן יכולות לייצג נאמנה נשים ממיקומים חברתיים אחרים, וכי יש צורך במאמץ מודע כדי לכלול התנסויות, קולות וחוויות של נשים מקבוצות שונות כדי להבין מצבים חברתיים ולהתערב בהם (Smith, 1986). המושג "חוויה" פותח פתח לחשיפת מצבי דיכוי שונים ומגוונים.

התיאוריה של הצטלבות מיקומי השוליים מספקת מסגרת מושגית רלוונטית לחייהן של נשים שפונות לשירותי רווחה ואשר סובלות מריבוי של מצבי מצוקה ושוליות. ואכן בשנים האחרונות נשמעות קריאות להרחבת השימוש בתיאוריה בעבודה הסוציאלית. בשנת 2008 הכריזה המועצה לחינוך בעבודה סוציאלית בארצות-הברית כי "הממדים של שונות מובנים כהצטלבות של גורמים מרובים, ביניהם גיל, מעמד, צבע, תרבות, מוגבלות פיזית, אתניות, מגדר, זהות וביטוי מגדרי, הגירה, אידיאולוגיה פוליטית, גזע, דת, מין, ונטייה מינית. עובדים סוציאליים רואים כי בשל שונות בין אנשים, חוויות החיים של פרטים יכולות לכלול דיכוי, עוני, שוליות וניכור, וגם פריווילגיות או כוח" (The Council on Social Work Educations, Educational Policy and Accreditation Standards, 2008, p. 5 Mehrotra, 2010). מרוטרה (Mehrotra, 2010) קוראת להחיל את התיאוריה של הצטלבות מיקומי השוליים על עבודה סוציאלית. אברמס (Abrams, 2002), אשר סוקרת תיאוריות מרכזיות להבנת נוער בסיכון – התיאוריה של אריקסון, תיאוריית האדם בסיטואציה (Bronfenbrenner, 1979) וגישת העמידות (resilience) – טוענת שהמסגרת המושגית המתאימה ביותר לפרקטיקה עם נערות היא זו שתאפשר להביא לידי ביטוי את הצטלבות הקטגוריות מגדר, גזע ומעמד.

למרות הקריאה של פמיניסטיות בעבודה סוציאלית לפתח מודלים תהליכיים ספציפיים לעבודה עם נערות, בהשראת תיאוריית הצטלבות מצבי דיכוי, בסקירת ספרות מקיפה, שכללה 106 מאמרים, ספרים, דוחות מחקר ועבודות מחקר נמצאו רק התייחסויות בודדות לפרקטיקה פמיניסטית עם נערות (ברקוביץ, קרומר-נבו וקומם, בדפוס). אפשר להבין את שוליותה של התיאוריה בעבודה הסוציאלית

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

על רקע הישענותה על מושגים סוציולוגיים ועל פרספקטיבה ביקורתית כלפי הסדר החברתי הקיים, מה שנדמה רחוק מהשפה הטיפולית ומגופי הידע של הפרקטיקה המקצועית.

בחלק הבא של המאמר תוצג התוכנית "את ואני נשנה את העולם" כדוגמה לפרקטיקה כזו. באמצעות תיאור התוכנית אנו מבקשות לתרום ליישום התוכנית התיאורטיות של תיאוריית ההצטלבות במסגרת של פרקטיקה פמיניסטית בעבודה סוציאלית.

מי אנחנו?

המסגרת המושגית המוצגת במאמר זה יושמה בתוכנית "את ואני נשנה את העולם", תוכנית הכשרה ופעולה לצוותי "הבתים החמים". הבתים החמים הם מסגרת לשעות אחרי הצהריים המשלבת עבודה חינוכית וטיפולית. אנו, הכותבות, לקחנו חלק בתוכנית כיוזמות וכמרכזות. שתינו עובדות סוציאליות, המשלבות מחקר והוראה בעבודה סוציאלית עם עיסוק בפרקטיקה מקצועית ופיתוח דרכי פרקטיקה חדשניות. אנו פועלות הן בשדה האקדמי והן בשדה המקצועי מתוך מחויבות עזה לרעיונות פמיניסטיים, למאבק באי שוויון ובאי צדק מגדרי, מעמדי ואתני, ולשותפות עם קורבנות של מצבי אי שוויון ואי צדק. חיותה שנבל, מי שהייתה מנהלת השירות לנערות וצעירות במשרד הרווחה, יזמה את הפנייה אלינו לצורך פיתוח תוכנית הכשרה לפרקטיקה פמיניסטית לצוותי "הבתים החמים". ראינו בכך הזדמנות לפתח תוכנית שתשיש את עקרונות תיאוריית ההצטלבות. התוכנית פעלה בשנת 2008 בקרב 22 צוותים של בתים חמים בצפון הארץ ובדרומה, בערים יהודיות וביישובים ערביים. בכל בית חם כלל הצוות עובדת סוציאלית, אם בית ולעיתים גם עובדת סוציאלית נוספת או מנטורית. בשל שינויים פרסונליים ומבניים בשירות לנערות וצעירות ובבתים החמים, פעלה התוכנית שנה אחת בלבד.

"את ואני נשנה את העולם": תוכנית עבודה עם נערות

התוכנית "את ואני נשנה את העולם" כללה שני מעגלים. הראשון, הכשרת עובדות; והשני, פרקטיקה של העובדות עם הנערות ברוח הכשרתן בתוכנית. הכשרת העובדות במסגרת התוכנית כללה הקניית ידע חדש בנושאים מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה, בירור עמדות אישיות ביחס לנושאים אלו, וליווי אישי שוטף של העובדות על ידי מנחות התוכנית לאורך השנה. אף על פי שמדובר,

כביכול, בתוכנית הכשרה בלבד, המיועדת לצוותי הבתים החמים ולא לנערות עצמן, פעלה התוכנית הן כמסגרת הכשרה לעובדות והן כמסגרת לתרגול פרקטיקה ישירה של העובדות עם נערות, שבה בסיומו של כל יום הכשרה קיימו העובדות שיחות עם הנערות בבתי החמים על נושאי תוכנית ההכשרה. לשיחות עם הנערות קראנו "שיחות מתוך מיקומים חברתיים". בנוסף, קיבלו העובדות ליווי אישי שוטף ממנחות התוכנית לאורך השנה לגבי אופן ניהול השיחות עם הנערות.

העובדות תיעדו את שיחותיהן עם הנערות. כן תועדו מפגשי הליווי הקבועים של מנחות התוכנית עם צוותי הבתים החמים. חומרים אלו, וגם מסמכים פנימיים שהופצו לעובדות במהלך התוכנית, משמשים במאמר להדגמת יישום המושגים התיאורטיים.

בפיתוח התוכנית ביקשנו להפוך את התובנות בדבר הצטלבות מיקומי שוליים והשפעתם על חוויות החיים של נערות, לכלי עבודה המאפשר לעובדות להבין טוב יותר את עולמן של הנערות, להפוך את התכנים המעסיקים את הנערות בעולמן נגישים לשיח ולדיבור, ובדרך זו ליצור איתן ברית של יחסי היעזרות. במסמך פנימי שחולק לעובדות הבתים החמים הוצגה מטרת התוכנית כדלקמן:

מטרתנו היא לא רק להעביר ידע ספציפי שיכול לסייע לכן באתגרים שהנערות והעבודה איתן מציבים בפניכן. המטרה היא להכיר תפיסת עולם חדשה-ישנה בנוגע לנערות, תפיסת עולם חברתית, שרואה בכן ובנערות שותפות ומציבה במרכז לא את הפסיכולוגיה של הנערות אלא את האופן שבו קטגוריות חברתיות, כמו עוני, מגדר, אפליה, אי שוויון, מעמד, צבע עור, או אתניות, משפיעות על התנהגותן. מדובר בעצם בתפיסת עולם שמבקשת להעלות שאלות חברתיות ולא אישיות כדי להבין כיצד אלו משפיעות על חיי הנערות ועל עבודתנו איתן. אנו מבקשות לבדוק עם הנערות מהם הדברים שחשובים בעיניהן בחייהן, וללמוד אותם ביחד. אנו סבורות כי תפיסת עולם זו מאפשרת לנו לדבר עם הנערות על חוויות חשובות בחייהן, שבדרך כלל, בגלל מבוכה וקושי אנו נמנעות מלהתייחס אליהן. לדוגמה קשה לנו לדבר איתן על זה שהן מרגישות שכדי להיות "נשיות" הן חייבות לנהוג כפי שבני הזוג שלהן מבקשים מהן, על כך שהן חשות לכודות בשכונות מגורים חלשות וסטיגמטיות, על כך שגם האמהות שלהן היו מטופלות בבית החם, על כך שה"אופק" התעסוקתי והמשפחתי שלהן נקבע טרם הולדתן, על כך שחלקנו נחשבות בעיניהן "טחונות" ("עשירות", "מלאות בכסף" בסלנג) ולכן רחוקות ומנוכרות ועוד ועוד.

(קרומר־נבו, מסמך פנימי, ללא תאריך)

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

יישום המסגרת התיאורטית של הצטלבות מיקומי השוליים כולל שני רכיבים: (1) פרשנות חברתית-ביקורתית במקום פרשנות פסיכולוגית-פרטנית של התנהגות הנערות; (2) קיום שיחות מתוך מיקומים חברתיים, כלומר, היכולת לשוחח עם הנערות כמונחים חברתיים-ביקורתיים מתוך הכרה שהן בעלות ידע מבוסס ומתוך שאיפה להבין את עמדותיהן ולהיות עמן בדיאלוג.

1) פרשנות חברתית-ביקורתית במקום פרשנות פסיכולוגית-פרטנית של התנהגות הנערות: פרשנות חברתית-ביקורתית המבוססת על הרעיון של הצטלבות מיקומי השוליים הוצגה כפותרת פתח להבנה חדשה של מצבים קונקרטיים שהעובדות מתמודדות איתן באופן יום-יומי. לדוגמה, איך להתמודד עם נערה שגונבת מכנסי ג'ינס מחבלי כביסה (ומספרת כי קנתה את המכנסיים ב"בוטיק החבל")? איך להתמודד עם נערה המטיחה בפני העובדת הסוציאלית כי היא לא יכולה להבין אותה מכיוון שהיא "טחונה"? איך להבין נערות אשר לשאלה מהן הציפיות התעסוקתיות שלהן עונות כי הן רוצות להיות קופאיות בסופרמרקט? או להבין נערות אשר מתנהגות באגרסיביות במפגש עם נערות אחרות ומצדיקות זאת בטענה שהן "משכונה ד" (שכונה המזוהה עם עוני ומצוקה בבאר־שבע) ולכן "מותר" להן להתנהג כך?

התנהגויות אלו יכולות לקבל פרשנות פסיכולוגית אינדיבידואלית לא-קונטקסטואלית ולא-פוליטית, אשר עלולה להפוך את היחסים בין העובדת הסוציאלית לבין הנערות ליחסים של פיקוח ומשטור. על פי פרשנות כזו, העובדת אמורה "לחנך" את הנערה כי אסור לגנוב, או להבין את הגניבה כביטוי של משאלות רגשיות לא מסופקות, או שהיא אמורה "להעלות את המוטיבציה" של הנערות לקידום תעסוקתי, או את הביטחון העצמי שלהן. במקום זה מציעה תיאוריית ההצטלבות פרשנות חברתית ביקורתית באמצעות השימוש במושגים של מגדר, מעמד, אתניות, מיניות ותעסוקה. על פי פרשנות זו התנהגותן של הנערות מבטאת היכרות עמוקה, מבוססת וכואבת עם המציאות החברתית. ציפיותיהן הנמוכות לקידום תעסוקתי, גניבת מכנסי הג'ינס או הניכור שהן חשות מהעובדת הסוציאלית הם ביטויים התנהגותיים למצבים חברתיים של דיכוי ולא ביטויים שמעידים על ליקויים מוסריים, רגשיים או קוגניטיביים. רק הבנה שהתנהגויות אלו מבטאות ביקורת חברתית תאפשר לעובדות להתייבב לצדן של הנערות, ולהתריס יחד עמן נגד אי השוויון החברתי המעצב את מציאות חייהן. השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי בוחן את אחריות הפרט להתנהגותו ולבחירותיו תוך כדי קבלה של מצבי אי שוויון ואי צדק חברתי, ובדיאלוג עם הנערות הוא מייצג את החברה על חולייה. לעומת זאת, השיח הפמיניסטי בגישה החברתית-ביקורתית מתייבב עם הנערות מול החברה. דווקא עמדה כזו יכולה לאפשר לנערות לבטוח בעובדות, לראות בהן בנות ברית ולחזק את כוחותיהן.

2) יצירת שיחות מתוך מיקומים חברתיים

האפשרות לשוחח עם הנערות במונחים חברתיים-ביקורתיים מבוססת על הכרה בעובדה שהנערות הן בעלות ידע לגיטימי ותקף לגבי חייהן דווקא למי שמצויים בשולי החברה יש ידע ייחודי על המבנה החברתי (Hill Collins, 2000). היל קולינס טענה כי המיקום החברתי (המגדרי, האתני, המעמדי, או המיקום הקשור למוגבלות פיזית או לנטייה מינית ועוד) של פרטים משפיע על המציאות החברתית שהם נחשפים אליה, וכן משפיע על האופן שהם מנתחים, מפרשים ומבינים את המציאות החברתית. מי שמצויים במיקום חברתי פריווילגי נוטים לקבל את השיח ההגמוני ולראות את המציאות לאורו. לעומת זאת, מי שנמצאים במיקום חברתי שולי מכירים גם את השיח ההגמוני, על הייצוגים השליליים שהוא עושה בהם שימוש לגבי מי שמצויים בשוליים, ובנוסף, הם מסוגלים גם לשיח ביקורתי, חתרני, כזה המעמיד את הידע הקונוונציונלי בסימן שאלה ומאתגר אותו (Harstock, 1983; Hill-Collins, 2000). הידע שנתפס כ"נכון" או "אמתי", על פי גישה זו, אינו נכון או אמתי יותר מידע אחר. הוא שואב את כוחו לא ממידת אמתותו אלא מכך שהוא מקובל על בעלי הכוח. כך הידע או הפרשנות של העובדת הסוציאלית נחשבים בעלי תוקף יותר מאשר הידע של הנערות, מכיוון שהעובדות הסוציאליות הן בעלות הכוח והן מחזיקות בידע הגמוני (מילס, 2005; DeMontigny, 1995). בפועל כל ידע הוא חלקי בלבד, הוא תוצר של המיקום החברתי של מי שמחזיק בו, והוא זוכה, או לא זוכה, לעמדה של "אמת" בהתאם לאותו מיקום חברתי.

הכרה בידע של מי שמצויים בשוליים, במקרה זה הנערות, אינה מבטלת את הידע המקצועי או את הידע האקדמי. להיפך, כדי להיות בדיאלוג עם הנערות עלינו להכיר בהבדלים בין סוגי הידע ולאפשר לבעלי הידע להשתתף בדיאלוג מתוך עמדה של בחינה ביקורתית (קרומר-נבו, 2000; רוזנפלד, 1993).

מטרת השיחות מתוך מיקומים חברתיים היא לאפשר לנערות לבטא את הידע שלהן לצד הידע של העובדות הסוציאליות. לדוגמה, להקשיב כיצד נערה מסבירה את גניבת המכנסיים ובאיזו צורה הדבר קשור למצבי חיים הקשורים בעוני, ואולי להפנמה, מחד גיסא, ולהתנגדות, מאידך גיסא, כלפי הנחיתות המעמדית המתבטאת בסוג מכנסי הגינס שנערות לובשות; או להקשיב לפרשנות של הנערות המצפות להיות קופאיות ולהסכים לשמוע מהי עבורן משמעות העובדה שכל הנשים שהן מכירות בסביבתן הטבעית מועסקות כקופאיות או כמנקות, לעמוד איתן על ההבניות המגדריות הקשורות בבחירות המקצועיות הללו ועל ההזדמנויות המוגבלות של שוק העבודה עבורן; או לתת לנערות להסביר מדוע הן חושבות שהעובדת הסוציאלית שלהן היא "טחונה", מהו משמעותו של המושג הזה עבורן, ואילו חלקים של מודעות לאי שוויון מעמדי ואתני הן מבטאות כשהן בוחרות בביטוי זה.

הצטלבות מיקומי שוליים: תכנים ויישומם בפרקטיקה

בחלק זה יוצגו התכנים הרלוונטיים לתיאוריית ההצטלבות וכן יישומם למצבי החיים של נערות המטופלות בשירותי הרווחה ישראל. המיקומים החברתיים המופיעים בשכיחות הגבוהה ביותר בהתייחסויות לתיאוריה הן מגדר, מעמד וגזע (Mehrotra, 2010). יחד עם זאת, כדי להתאימם להקשר ישראלי ולמציאות החיים של נערות בחרנו להציג כאן תכנים הקשורים לחמישה עולמות תוכן: מגדר, אתניות, מעמד, מיניות ותעסוקה. לגבי כל אחד מחמשת עולמות התוכן יוצג ידע תיאורטי ואמפירי ולאחר מכן יוצגו דוגמאות של שיחות שנערכו בין צוותי הבתים החמים לנערות באותו נושא.

מגדר

הצטלבות הקטגוריות מגדר וגיל מפנה את תשומת הלב לשאלות במה שונים מצבי החיים של נערות מאלו של נערים, ובמה הם שונים מאלו של נשים בוגרות במצבים דומים. במובן זה המטרה של בחינת הצטלבות זו היא לזהות את המשותף לנערות החיות במצוקה עם נערות באשר הן. רק אימוץ כמודע של פרספקטיבה המבחינה בנערות כקבוצה ייחודית יכולה לאפשר לזהות את הסובייקטיביות שלהן, מסלולי ההתפתחות שלהן ומצוקותיהן. בלעדי פרספקטיבה כזו, נערות אינן נראות. העובדה שנערות לומדות בתהליך החיברות שלהן להשתיק את עצמן (גיליגן, 1982) יוצרת מצב שבו הן אינן נראות. מכיוון שהשיח הטיפולי נוטה להכליל את ביטויי המצוקה של נערים גם לגבי נערות, ומגדיר בהתאם לכך נשירה גלויה ממערכות החינוך או מעורבות בפלילים כביטויים של מצוקה או סיכון, מתקשים אנשי מקצוע להבחין בדרכים אחרות, מופנמות יותר, דרכים של הרס עצמי, שבהן מבטאות נערות את מצוקותיהן (כאהן-סטרבצ'ינסקי, קונסטנטינוב ויורוביץ, 2006). הדפוס של היעלמות והיאלמות מאפיין לא רק נערות במצבי מצוקה: לדוגמה, מחקר שעסק בתבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי-דתי בישראל מצא כי נערות דירגו את מיקומה היחסי של זהותן הנשית במקום האחרון לעומת שלוש זהויות אחרות: דתית, לאומית ואזרחית (גרוס, 2006). זהו מצב נורמטיבי של דיסוציאציה שעושות נערות לזהות המגדרית שלהן (Fine, 2006).

תהליכים אלו משפיעים גם על הקושי של נערות לחלום את עתידן. סקר שנערך במסגרות חינוכיות טיפוליות הקולטות בני נוער שנשרו ממערכת החינוך (מפתנים) מצא כי אף על פי שנערות נטו לסיים את המפתנים בהצלחה גדולה מזו של נערים, אחוז נמוך בהרבה מהן השתלבו בלימודים או בעבודה סדירה. יתרה מזו, אחוז גבוה

מבין הנערות לא יכלו לדווח על תוכניות לעתיד בתחום כלשהו (בן רבי, ארגוב וסבור-לאל, 2003). העדר היכולת לחלום מקבל ביטויים שונים בקבוצות אוכלוסייה שונות. לדוגמה: נערות ערביות ישראליות מוצאות על ידי הוריהן מבית הספר כבר בכיתות הנמוכות כדי לסייע לאם בעבודות הבית ובגידול אחיהן. נערות המגלות עניין בלימודים מקצועיים מנותבות למקצועות מסורתיים ההולמים תפקידי מגדר מסורתיים, אף שאלו מקשים על פרנסה עתידית ועל מוביליות חברתית. הקושי לחלום את העתיד, ההסללה ואי היכולת לבחור, מסמנים את ההגבלה והאפליה ומהווים גורמים מעכבים בהתפתחותן של נערות.

קושי נוסף שנערות מתמודדות אתו כתוצאה מהתעלמות מצרכיהן הייחודיים, הוא הקושי למצוא עזרה ומענים הולמים, שכן דרכי העבודה המקצועית אינם מותאמים למציאות החיים של נערות. קומם (2006) מתארת את אי המותאמות של המושג "נערות בורחות", המתאר נערות שעזבו את בתיהן לאחר שנפגעו מאלימות פיזית ומינית או הונחו על ידי הוריהן, ואת הדרכים שבהם מושג זה מכווון לדרכי טיפול שאינן רלוונטיות לנערות. אי ההלימה של המושג קשור בכך שאנשי המקצוע רואים נערות אלה כנערות "בורחות" (מילה בעלת קונוטציה שלילית, המעידה על אי יכולת להתמודד), ואילו הנערות מתארות את עצמן כמי שסולקו מבתיהן או שאין להן בית לגור בו (כלומר, כמי שמתמודדות באופן אקטיבי עם הקשיים שהן חוות בבית). יתרה מזו, ראיית נערה כבורחת מרמזת על הצורך להחזירה למקום שממנו ברחה, ואילו ראייתה כמי שמתמודדת עם משפחתה תוביל לגישה עבודה אחרת ולהצעת עזרה שונה.

הפרשנות של "בריחה מן הבית" כפעולה אקטיבית של התמודדות והתנגדות למצב קיים שנוקטות הנערות עולה בקנה אחד גם עם מחקרה של וויליס, המתארת כיצד נערות מעצבות את זהותן באמצעות משא ומתן עם סיפורים תרבותיים על נשיות (Willis, 2009). לטענתה הן מפנימות את הסיפורים התרבותיים, המגבילים את יכולתן להגדרה עצמית, ומתנגדות להן בעת ובעונה אחת.

בהקשר זה סיפרה אחת העובדות בתוכנית בחיך על הפגישה הרומנטית הראשונה שלה עם בן זוגה. הוא מצא חן בעיניה כבר ברגע הראשון שראתה אותו. מכיוון שלא היה ברשותו רכב, נסעו במכוניתה. היא נהגת מצוינת ושולטת בכל רזי החניה, אבל מתוך חשש שתיראה "לא נשית" אם תצליח להכניס את המכונית למקום החניה הצר שמצאו, על ידי סיבוב ההגה ביד אחת, כפי שהיא מסוגלת ורגילה לעשות, ביקשה העובדת מבן זוגה שייצא ממכונית ויכוון אותה. המעניין בדוגמה זו היא המודעות של העובדת לכך שההבניות החברתיות במקרה זה אינן מתאימות לה, ההתנגדות להן באמצעות מניפולציה, ויחד עם זאת, החשש האמתי מפני האשמה שהיא "לא נשית", המבטא גם הפנמה של אותן הבניות חברתיות.

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

שיחות על מגדר

השיחה על מגדר העלתה תכנים מגוונים. באחת הקבוצות התפתח דיון בסוגיות הקשורות לתפקידי המגדר וכן ליחסים בין המינים.

הייתה שיחה מצוינת, הבנות גילו עניין ולא הביעו התנגדות להשתתף בשיחה. עובדה זו הפתיעה את הצוות. עלו דברים מעניינים בשיחה: נערה אחת אמרה שכשגבר בוגד זה לא נורא, ואישה שבוגדת זה הורס את הבית כי האישה היא המסורה לבית. אחרת אמרה שפמיניזם הוא תגובה לשלטון הגברים בעולם. כשנשאלו הנערות מה דעתן על גבר המשתתף בעבודות הבית ותולה כביסה, ענו הבנות שזה חמוד והן היו רוצות גבר כזה. כשהן נשאלו האם הן רואות את זה במציאות הן השיבו שמעט. הבנות דיברו על עדות שונות, אצל ההודים הגבר הוא המלך, הבוס. גם אצל הבוכרים, אם כי הן רואות שינוי היום.

(מתוך תיעוד התוכנית, 23.1.2008)

נערות אחרות שהתבקשו לתאר חוויות של אי שוויון מגדרי, סיפרו על חוויות של אלימות בתוך המשפחה, ועל ההתקוממות שלהן כנגד זה.

הנערות נשאלו איפה הן מרגישות קושי עם מעמדן בחברה. מה שבלט זה הנושא של אלימות נגד נשים ונערות בחברה הערבית. במהלך מפגש זה תיארו שש נערות שהן או אימותיהן חוות אלימות במשפחה. כשאחת הנערות סיפרה על האלימות הקשה נגדה מצד אביה ואחיה, שאלה אותה נערה אחרת (בטון בטוח, חזק וכועס), "ואיך את מגנה על עצמך כשאחד מהם מתקרב אליך ומנסה לפגוע בך?" הנערה נדהמה מהשאלה, שתקה לדקה אחת או שתיים ואז אמרה: "כלום!! אני לא עושה שום דבר." אז הנערה השנייה שאלה אותה: "ומה את עושה? נתנת להם להרכיב לך?" היא שוב שתקה ואז הנערה השנייה אמרה בטון גבוה: "את צריכה להגן על עצמך!!" נערות אחרות, שהיו שקטות עד אותו רגע, התערבו בשיחה ושאלו: "איך נערה יכולה להגן על עצמה?" בתגובה ענתה הנערה שהיא עצמה מגנה על עצמה בכך שהיא מתחילה לצעוק ולקלל, מושיטה את הידיים שלה ומנסה לדחוף את אביה ולא לתת לו לפגוע בה.

(מתוך תיעוד התוכנית, 21.3.2008)

העובדות תיארו את הפתעתן מכך שהנערות דיברו בגלוי על נושא מושתק כמו אלימות במשפחותיהן. תחושת העובדות הייתה כי הן מופתעות במיוחד מכיוון שמדובר בנושא שנחשב טאבו ביישובים ערביים קטנים, מחשש לגילוי פומבי של הסוד. תחושתן של העובדות הייתה כי דווקא הקונטקסטואליזציה של האלימות הבין-אישית האינטימית בהקשר של יחסי אי-שוויון חברתיים אפשרה לנערות לספר את מה שעד אז חשו שהוא ביטוי של פתולוגיה אישית או משפחתית.

אתניות

נושא האתניות נדון באקדמיה בישראל בעיקר בסוציולוגיה. בשיח של העבודה הסוציאלית נהוג להשתמש במושג רב־תרבותיות, או פרקטיקה רגישת־תרבות, שהם גרסאות א־פוליטיות של הכרה בהבדלים אתניים. רב־תרבותיות מתמקדת בהכרת הרכיבים התרבותיים של מקבלי השירותים, כדי להבין את המערכת הפרשנית שלהם; בהתאמה — מאפייניה של פרקטיקה רגישת־תרבות הם היכרות של העובד הסוציאלי עם התרבות של מקבלי השירותים, רפלקציה עצמית ומודעות להטיות אישיות. הופס מגדירה רב־תרבותיות:

מצב שבו היחיד שולט על הידע ומפתח את המיומנויות הדרושות כדי לחוש נוח ולתקשר באופן אפקטיבי עם אנשים מכל התרבויות, בכל סיטואציה המערבת קבוצות של אנשים מרקעים תרבותיים שונים... אדם רב תרבותי הוא אדם שלמד כיצד ללמוד תרבות במהירות וביעילות.
(Hoops, 1979 בתוך שבתאי, 1999, עמ' 122)

פרקטיקה רגישת־תרבות אמורה להגן על העובד הסוציאלי מפני מצב שבו הוא מעניק טיפול אחיד לאנשים מתרבויות שונות, מתוך כוונה להעניק יחס טיפולי שווה, אולם בפועל הוא תורם למצבים של אפליה נגד קבוצות שוליות שהטיפול האחיד אינו מתאים להן (שבתאי, 1999). בדומה לכך, רואר־סטריאר (1999) מציגה את תפקידה של העובדת הסוציאלית הרב־תרבותית כמתווכת, בניגוד למי שמנסה להטמיע את התרבות השלטת באנשים מתרבויות אחרות.

שלא כמושג רב־תרבותיות, אשר מציב במרכז את האמונות, הערכים והנורמות התרבותיים, המושג אתניות הוא מושג פוליטי, הכולל גם ניתוח מבני של יחסי הכוח החברתיים שבתוכם מתקיימות תרבויות שונות והתייחסות לצדק חברתי. באופן מיוחד המושג מתייחס ליחסי הכוח הטמונים בבסיס אי ההכרה בלגיטימיות של מאפיינים תרבותיים של קבוצות שוליים או בערך הנמוך המיוחס לאותם מאפיינים. כך מציע קומרופ (Comaroff, 1996, 164–166), מתוך נקודת מבט ביקורתית, לבחון את האתניות כסוג של יחסים: זהויות אתניות אינן רק תוצר של מורשת תרבותית; הן מתעצבות תמיד בתוך משוואה של יחסי כוח פוליטיים, מטריאליים וסימבוליים, ולפיכך יש לבחון כיצד הם מגולמים באינטראקציות שגרתיות בין ethnicizing ל־ethnicized. הדיון באתניות הוא, אם כך, לא רק הכרה בתרבות שונה, אלא דיון במצבים ובחוויות של אי שוויון, הקשורים לשיוך האתני־תרבותי של אנשים מקבוצות מסוימות (יונה ושנהב, 2000; ששון־לוי, 2008). למעשה, הדיון באתניות בהקשר זה פותח פתח להכרה בחוויות של גזענות ואפליה שחווות נערות בהקשרים אתניים.

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

אין ספק כי חשוב מאוד שעובדות סוציאליות יכירו את המאפיינים התרבותיים המעצבים את חיי הנערות, אולם אין בכך די. עמדה תיאורטית ביקורתית, המציבה את ניתוח יחסי אי השוויון כפרספקטיבה מרכזית, מסמנת שני אתגרים שהם קשים יותר להשגה.

אתגר אחד, העמדה הביקורתית מתנגדת לרדוקציה של "תרבות" באופן שמזהה את התרבות עם האלמנטים האקזוטיים שלה. כלומר, היא מתנגדת לכך שקיומה של תרבות המיעוט בשיח הכללי יהיה סיכום של המאכלים, המוזיקה והריקודים האתניים או הטקסים והחגים האתניים, שאותם קל יחסית לאנשי מקצוע לקבל. במקום זאת, העמדה התיאורטית הביקורתית מבקשת לכלול במושג תרבות גם דרכי חשיבה, צורות התנהגות, ומערכות של ידע מקומי (local knowledge) שאותן קשה יותר לעובדים סוציאליים לקבל, בין היתר משום שהעבודה הסוציאלית מבוססת על חשיבה רציונליסטית ועל רעיונות מערביים מודרניסטיים (Gray, Coates, & Yellow Bird, 2008). כך לדוגמה, בספרות העוסקת בלימודי ילידות (indigenous studies) בעבודה סוציאלית מודגשת החשיבות של לימוד ההיסטוריה של הקבוצה התרבותית כבסיס להבנה של איש המקצוע את החוויות התרבותיות (Al-Krenawi & Graham, 2008; Gray, Yellow Bird, & Coates, 2008). במיוחד קשה לאנשי מקצוע להכיר בתרבות כלגיטימית, כאשר זו מתייבה התנהגויות או דרכי חשיבה אשר נראים לא ראויים, לא מוצדקים או לא טובים בקנה המידה של התרבות הדומיננטית.

האתגר השני שמציבה עמדה תיאורטית זו נוגע לקישור בין אתניות כמבנה תרבותי לבין אתניות כמבנה חברתי. הדיון על רגישות רב-תרבותית נוטה להתעלם מכך שהשיוך האתני משפיע בפועל על המיקום החברתי והמעמד הסימבולי של הקבוצה. כלומר, השיוך לקבוצת מיעוט אתנית משפיע על הסיכויים להשכלה ועל ההזדמנויות התעסוקתיות הפתוחות בפני חברי הקבוצה והוא קשור לחוויות של אפליה, נחיתות וגזענות (לניתוח שיחים שונים של רב-תרבותיות ולימודי ילידות — indigenous studies — בעבודה סוציאלית ראו: Gray, Coates, & Yellow Bird, 2008; Gray, et al., 2008).

במחקר אתנוגרפי על נערות ממוצא אפריקאי-אמריקאי מצאה לדנר (Ladner, 1971) כי השיוך הגזעי והאתני שלהן הוא זה שהשפיע ביותר על חוויות החיים שלהן, ובמיוחד הצטלבותו עם השיוך המגדרי. לדוגמה, השילוב של חוויות של גזענות ושל מיננות השפיע על האופן שבו התעצבה אצלן התפיסה של הנשיות האידיאלית. רייד (Reid, 1989) הציעה כי מכיוון שהתרבות הכללית מגדירה את הנשיות האידיאלית במונחים שמתאימים לנשים לבנות, ואינה מציעה ייצוגים אידיאליים "שחורים", תהליך החיברות של נערות שחורות הוא מורכב ביותר. למעשה, תהליך גיבוש הזהות, האתגר הפסיכולוגי ההתפתחותי המרכזי של גיל ההתבגרות, מורכב יותר עבור בני נוער מקבוצות אתניות שוליות, שכן תהליך זה כולל עבורם גם התמודדות עם "פצעי זהות"

(מלכה וקרומר-נבו, 2012), כלומר עם המודעות לערך הנחות המטריאלי והסימבולי של הזהות האתנית שלהם (מלכה וקרומר-נבו, 2012; ; Cornell & Hartmann, 1998; ; Helms, 1993; Phinney, 1989, 1990). ההשתייכות לקבוצה אתנית הנתפסת כנחותה כרוכה בחוויות של אפליה וגזענות. כך לדוגמה נמצא כי נערות ממוצא אתיופי חוות חוויות חזקות של גזענות, אך הן נוטות שלא לספר עליהן לאנשים מחוץ לקהילתן, וכן כי ההתמודדות עם חוויות אלו יכולות להתבטא בזעם מופנם, בהרס עצמי או במחיקה עצמית (שנהב-גולדברג, 2010). במצב זה יכולים בני נוער לאמץ זהות אתנית משועבדת, כלומר להכפיף את הזהות האתנית שלהם בפני זהות הגמונית, או לאמץ זהות אתנית תגובתית מוקצנת (reactive ethnic consciousness) (Espiritu & Wolf, 2001). כך לדוגמה נמצא כי נערים ממוצא קווקזי דבקים בזהותם כ"קווקזיים" כתגובה של התנגדות לכך שהם חשים שהקווקזיות היא בעלת ערך חברתי נחות (מלכה וקרומר-נבו, 2012), ובני נוער ממוצא אתיופי אימצו לעצמם את מוזיקת הרגאיי כדרך לאמץ זהות "שחורה" ובעלת ערך (שבתאי, 2001).

שיחות על אתניות

כדי להתמודד עם הסוגיות הקשורות לאתניות, וכדי לתת לנערות הזדמנות לספר על חוויות אלו, על כל עובדת סוציאלית לשאול את עצמה: מאיזה מקום חברתי אני באה למפגש וליחסים? מהו המוצא האתני שלי? כיצד המיקום החברתי שלי נתפס בעיני הנערות? וכיצד המיקום שלי משפיע על האופן שבו אני מבינה את הנערות? השיחות בנושא אתניות בין עובדות לנערות במסגרת התוכנית, הביא נערות ממוצא אתיופי לדבר לראשונה על חוויות של גזענות שהן חוות יום-יום בלכתן לקניון, או בבית הספר:

נערה סיפרה שלפני כמה חודשים התארחו ברחובות אצל משפחה. יום אחד כשטיילה שם ברחוב, ילד חרדי צעק לאביו: "אבא, אבא תראה: שקית שוקו מהלכת...", לדבריה האב לא הגיב לכך. הקבוצה כולה צחקה מתוך הזדהות למשמע הסיפור... נערה אחרת סיפרה שבדואים נוסעים אחריהן ברחוב, וקוראים להן. כאשר הן לא עונות, הם מתחילים לצעוק: "יא שחורה" (הנערה שינתה את הקול לקול עבה ותככני)... סיפור נוסף סופר על ידי שתי נערות שלמדו יחד בעבר באותה הכיתה. הן סיפרו שהייתה בחטיבה מורה אחת ששנאה אתיופים. יום אחד המורה כינסה את כל הבנות בכתה, והחלה לשוחח איתן על היגיינה. הנערות הבינו שהשיחה מופנית אליהן. הן אמרו שהמורה לא הבינה שהשיער שלהן מקורזל בגלל שזהו מרקמו ולא בגלל שהוא מלוכלך. כדי להדגים את מה שהן אומרות ציירו משולש שבקודקודו העליון כתבו: אשכנזים, באמצע: ספרדים ומתחת לבסיסו רשמו: אתיופים. הנערה שציירה את המשולש הסבירה

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

שהאשכנזים נמצאים "גבוה גבוה בשמיים, בעננים", הספרדים, איפה שהוא באמצע ואלו האתיופים מתחת לאדמה... הקבוצה הסכימה עם הנערה. הנערות ציינו דרכי התמודדות עם גילויי גזענות: אלימות פיזית או מילולית, שתיקה והתעלמות, הומור. הנערות אמרו שהן רוצות לכתוב את חוויותיהן במחברת אבל "בצחוק, כדי שלא ירחמו עלינו".

(מתוך תיעוד התוכנית, 6.5.2008)

עד שהעובדות בבית החם לא העלו את נושא האתניות בעצמן, לא חשו, כך אמרו הנערות, שהן יכולות לשתף בחוויות אלו או שיש מי שמעוניין לשמוע אותן. גם נערות מזרחיות דיברו על חוויותיהן. שיחות אלו הביאו לכך שבאחד הכתים החמים כתבו נערות אתיופיות את חוויותיהן האיטיות בנוגע לגזענות ואף נתנו לכך פומבי בשידור ברדיו. הדבר הביא לשינוי בתחושת הבושה והאחריות האיטית שחשו עד אז בקשר לחוויות אלו.

מעמד

אף על פי שכמחצית מהנערות שנמצאות בטיפול השירות לנערות וצעירות במשרד הרווחה חיות במשפחות המתמודדות עם מצוקה כלכלית קשה (מחצית מהנערות חיות במשפחות חדר-הוריות, במחצית מהמשפחות אין מבוגר מפרנס – כאהן-סטרבצ'ינסקי, יורוביץ, קונסטנטינוב ואפרתי, 2005), השיוך המעמדי שלהן אינו נחשב נושא לדיון בתוך הקשר טיפולי. עוני מצוי בשוליים של השיח הפרופסיונלי בעבודה סוציאלית (קרומר-נבו, וייס-גל ולוין, 2010), עוד יותר ממגדר ואולי גם מאתניות. בהתאמה, גם תגובותיהן של העובדות הסוציאליות שהשתתפו בתוכנית הייתה כי זהו נושא קשה ומרתיע לשיחה עם הנערות. יחד עם זאת, כאשר הנושא עלה לדיון חלקו הנערות בחוויותיהן, שמחו לשמוע את חוויות חברותיהן והתעוררו דיונים משמעותיים ביותר. יש לציין שבשיחות רבות השתתפו דווקא נערות שבדרך כלל לא שיתפו פעולה. כמו הקטגוריות מגדר ואתניות, גם הדיון במעמד, ובעיקר בצורתו הכואבת ביותר, עוני, הוא דיון ביחסי כוח, ובאופן שבו נחיתות ביחסי כוח חברתיים משפיעה על עיצוב הזהות וההתנהגות. ליסטר (Lister, 2004) מגדירה עוני כמתקיים בשני מעגלים: המעגל הראשון הוא המחסור הכלכלי, הקונקרטי. המעגל השני כולל את המחסור בהון סימבולי, כלומר סטיגמות המופנות כלפי אנשים החיים בעוני, את חוויית הניכור, העדר הכוח הפוליטי, ואת החוויה שלא מכירים בהם כבעלי ידע. על כך יש להוסיף מעגל המצוי בתווך בין שני המעגלים הקודמים, ובו החוסר בהזדמנויות חברתיות, כמו חוסר בבתי ספר טובים, חוסר בדיוור נאות, חוסר בתנאי העסקה ראויים, בבריאות ובשירותי בריאות (קרומר-נבו, נירן, בירן-דקלבאום, 2010).

בשלושת ההקשרים הללו חוות נערות חוויות חיים ספציפיות – לדוגמה, המחסור בכסף כרוך באי־יכולת לקנות בגדי מותגים נחשבים או לצאת לטיול בית ספר, או בצורך לדחות באופן קבוע סיפוקים, שאנשים אחרים יכולים להרשות לעצמם. בדומה לחוויות של סטיגמה על רקע של אתניות, עוני כרוך בחוויות קשות של השפלה ונחיתות, שיכולות גם להוביל לפגיעה בערך העצמי ובדימוי העצמי, הימנעות מקשרים חברתיים, מתפקידים חברתיים או מלקיחת אחריות. מאידך גיסא, חוויות אלו יכולות להביא להתמודדות ישירה או לגאווה מופגנת, כמו במקרה שבו נערות משכונה ד' בבאר־שבע צעקו בקול את שם השכונה כאשר נפגשו עם נערות ממקומות אחרים. המחסור בהזדמנויות חברתיות מתקשר, לדוגמה, לחוויות של חיים בשכונה שבה לא מפנים את הזבל באופן סדיר; שנערות פוחדות ללכת בה ברחוב בשעות החושך, מכיוון שברחוב אין תאורה תקינה; שהרחוב מזמן מפגש עם אנשים העוסקים בפעילות פלילית; חוויות של לימוד בכיתה או בבית ספר לא מתאימים, או של חוסר באפשרויות לפעילויות פנאי על פי בחירה.

החיים בעוני מעצבים את חייהן של נערות באופן שונה מאשר את חייהם של נערים. קרומר־נבו (2006) מראה כי הן תפיסתן החברתית והעצמית של נערות את התפקיד הנשי, והן המדיניות שאיננה מאפשרת לנערות תקופת מורטרום, מביאים לכך שחסרים לנערות החיות בעוני ערוצים להתקדמות או להתפתחות מלבד נישואין. הן נישאות בגיל צעיר מכיוון שהן שבויות בתוך הנרטיב המקובל הרואה בנישואין גאולה משחררת, אבל גם כדרך להתנגד למצוקה הפסיכולוגית שנגרמה להן בילדותן במשפחתן או במוסדות, וגם כדי למצוא לעצמן קורת גג קונקרטי, שבה יהיו אוטונומיות, בעלות שליטה על חייהן. לידת ילדים היא גם חלק מאותם ערוצים מקובלים של התפתחות "נורמטיבית" עבור נשים והיא מהווה ביטוי לשחרור עצמי, למימוש עצמי, לרווחה פסיכולוגית ולתחושה של התאמה לציפיות הסביבה. עם זאת, לפעמים הילדים הופכים להיות חסם ליציאה לעבודה או לשחרור ממערכות יחסים הרסניות. כך מהווים ילדים משאב חיוני במאבקן של הנשים באספקטים הפסיכולוגיים והסימבוליים של עוני, ועם זאת הם מהווים חסם במאבק להגדלת ההכנסות וליציאה מעוני במובניו הקונקרטיים ביותר.

שיחות על עוני

השיחות על עוני אפשרו לנערות לספר על חוויות חיים יום־יומיות שלהן, שלא היו נושא לשיחה עד אז, ואפשרו הבנה מחדש של התנהגויות שנדונו לפני כן בתוך מסגרת פרשנית של פתולוגיה. כך לדוגמה, כאשר נערה התפארה בכך ש"קנתה" את מכנסי הג'ינס שלבשה "בבוטיק החבל" (כלומר, גנבה אותם מחבל שעליו היו תלויים לייבוש), התפתח דיון על עוני ועל החוויות הקשורות בו. העובדות הסוציאליות, שחשו עד אז קושי גדול לדבר עם הנערות על עוני ומצוקה כלכלית, מצאו שהנושא מעסיק

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

מאד את הנערות. במרבית השיחות התמקדו הנערות בשכונה כמבנה חברתי מעמדי. הן תיארו את ההזנחה והאלימות בשכונת המגורים שלהן וגם את הנחיתות הסימבולית שלהן. בדיווחים כתבו העובדות:

השבוע בשיחה שהתקיימה דיברו הנערות על ההבדל בין שכונה ג' לד': ג' זה הזונות, ד' זה הנרקומנים. חלק מהנערות מתגוררות ליד המקום שם עומדות זונות. הנערות יודעות להצביע על זהותן של חלק מהזונות – הן מכירות אותן מהשכונה, וסיפרו ששמעו מאחת הזונות ש"אני נותנת לו להכניס לי ובתמורה הוא מטעין לי טוקמן ב-80, לא ב-60". אחת הנערות סיפרה שבאחד הלילות היא רצתה לברוח מהבית, ובכניסה לבניין היא ראתה זונה עם לקוח בשעת מעשה. "מה יכולתי לעשות?" אמרה, "בהתחלה חשבתי שהם רוקדים, אחר כך, צחקתי וחזרתי הביתה".

(מתוך תיעוד התוכנית, 25.3.2008)

התפתחו דיונים על השאלה, אם אני גרה בשכונה כזו, מה זה אומר עליי? מה "ייצא ממני"? דווקא היכולת של העובדות להכיר בכך שעוני יוצר מגבלות חברתיות אפשרה לנערות לספר עוד ועוד על חוויותיהן עם המגבלות החברתיות הללו ועל רצונן להתמודד עמן.

מיניות

הפרספקטיבה של הצטלבות מיקומי השוליים עוסקת במיניות בהקשר של נטייה מינית, ותורמת בכך לדיון בהקשר של לימודים קוויריים (queer studies). מבלי להפחית מחשיבות הצורך להכיר בחוויותיהן של נערות ביחס לנטייה המינית שלהן, אנו בוחרות להציג כאן את תרומתה של הפרספקטיבה ביחס לשיח השגור בנושא של מיניות – נושא רווי מטענים מוסריים, שהשיח על אודותיו עמוס בתכנים גלויים של האשמה אינדיווידואלית ופיקוח. כך לדוגמה, השיח הציבורי על מיניות של נערות דורש מהן להיות מיניות במידה אופטימלית – גם המצב של להיות לא מינית וגם המצב של התנהגות מינית בוטה או מוקצנת נחשבים לסטייה בלתי נסלחת. השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי הוא בעל נטייה ניאורליברלית, וככזה הוא נוטה לעודד את הנערות לתפיסה של אחריות אישית ("את צריכה לשמור על עצמך"), של מאמץ אישי שרווח בצידו ("אם תתנהגי באופן הנכון – תצליחי; אם לא הצלחת – כנראה לא התנהגת באופן הנכון") ושל בחירה חופשית ("את יכולה לבחור מיהו הגבר שאתו תקיימי יחסים מיניים ואת יכולה לבחור את התנאים של יחסים אלו").

לעומת זאת, פרספקטיבה פמיניסטית ביקורתית מעצבת את השיח בצורה שונה ומדגישה את העדרה של פרספקטיבה מגדרית דווקא בנושא זה, שבו ההבדלים בין המינים וכוחן של ההבניות החברתיות הוא הברור ביותר (Tolman, Striepe, &)

(Harmon, 2003). פרספקטיבה פמיניסטית הכרחית כדי לעמוד באופן מלא על האספקטים של התפתחות העצמי (דימוי עצמי וציפיות מיניות) וההקשרים המרובים שבתוכם ההתפתחות מתרחשת (חויות בין-אישיות) (Tolman et al., 2003). לביא-אג'אי (Lavie-Ajayi, 2005) מתארת כיצד הבניות חברתיות ותפיסות גבריות לגבי מיניות מעצבות את התפיסות של נשים, אפילו לגבי החוויות הגופניות האינטימיות והאישיות ביותר. תפיסות דומיננטיות לגבי מיניות נשית כפסיבית, נטולת תשוקה, ומכוונת למילוי הצרכים והתשוקות של גברים, מקשה על נשים להיות במשא ומתן לגבי מין בטוח (Tolman et al., 2003). טולמן ודבולד (Tolman & Debold, 1993) אומרות כי תהליך ההשתקה העצמית של נערות, שתיארה גיליגן (1982), מתרחש גם בכל הנוגע למיניות. בגיל ההתבגרות נערות מתחילות להסתכל על עצמן במקום לחוות את עצמן, ולמעשה מחפצנות את עצמן בהקשר של מיניות. הן לומדות להכיר את עצמן דרך עיניהם של גברים ומפנימות את המבט הגברי, וכך מאבדות את הקשר עם החוויות הגופניות שלהן ועם עצמן.

הניתוק של נערות מגופן מתרחש על רקע השיח החינוכי הציבורי בנושא מיניות. במאמר מכונן מצביעה פיין (Fine, 1988) על השיח החינוכי בנושא מיניות של נערות כעל שיח מפקח, הניזון ומזין פניקה מוסרית, ומשתיק ומבטל את גופן של נערות ואת הסובייקטיביות המינית שלהן. השיח של חינוך מיני מדגיש את הצורך להיזהר ממין (כמקור למחלות או להריונות לא רצויים) ומציג את הנערות כנפגעות בלבד. השיח על אמצעי מניעה הופך את הפעילות המינית לפעילות מסוכנת ואינו מותיר מקום לראות במיניות פעילות נורמלית, שמטרתה סיפוק והנאה הדדיים (שיח חינוכי בעל מאפיינים שמרניים ופיקוחיים מתואר כשיח הדומיננטי גם בתוכנית המגדירה עצמה "פמיניסטית" ומופעלת בידי עובדות סוציאליות למען נערות במצבי מצוקה, ראו: Bay-Cheng & Lewis, 2006). האלמנט המרכזי החסר בשיח זה הוא הכרה בכך שגם לנערות ולנשים צעירות יש תשוקה. לטענתה, השיח המקובל בבתי הספר בארצות-הברית עוסק באמצעי מניעה ולא במיניות. הוא מתאר את הנערים בלבד כבעלי תשוקה מינית, ולכן תפקידן של נערות במערכת יחסים הוא להיזהר מתשוקתם של נערים, ולהימנע מלחוש תשוקה בעצמן. כ-20 שנה מאוחר יותר כתבה פיין מאמר המשך ובו היא חוזרת על טענותיה. למרות השנים שחלפו, למרות הישגי התנועה הפמיניסטית והחופש המיני לכאורה, השיח החינוכי עדיין מסתיר ומעלים את האפשרות שלנערות יש או יכולה להיות תשוקה מינית (Fine, 2004).

טולמן (Tolman, 1994) טוענת כי העדר התשוקה בשיח על מיניות והעדרן של אפשרויות לשוחח על חוויות של תשוקה בהקשר מיטיב, מביאים לכך שנערות צעירות שחוות תשוקה מינית חשות בלבול ומבוכה לגבי הדרך שבה עליהן "לעשות תשוקה" (to do desire). במחקרה מצאה טולמן כי מרבית הנערות אכן חשו תחושות של תשוקה וחלקן גם ראו בתחושות אלו פוטנציאל להנאה, אך היה בהן בעיקר פוטנציאל

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

לאיום וסכנה. חוויות החיים האתניות והמעמדיות של הנערות הכתיבו את עמדותיהן לגבי תשוקה. נערות מן המעמד הבינוני נטו לראות בתשוקה איום לתחושה העצמית שלהן כ"טובות" או "נורמליות". נערות שסביבת המגורים שלהן סיפקה להן חוויות של אלימות וסכנה, ואשר הכירו את התוצאות של מין לא מוגן בקהילותיהן, חששו כי אם יחוו תשוקה, הן עלולות למצוא את עצמן בסיטואציות של אלימות או של ניצול. גם כאשר חוויית התשוקה המינית היא חזקה ומהנה, הנערות לא דיברו עליה במושגים של כוח אלא במושגים של "כניסה לצרות".

על פי גישה זו אם כן, כדי לאפשר לנערות חיבור לגופן, ובאופן פרדוקסלי כדי להגן עליהן, יש לאפשר להן לגלות את התשוקה שלהן. בניגוד לתפיסה הפשטנית, כאילו נערות צריכות להימנע ממין או להיזהר מתשוקתם של בנים, יש לפתח שיח שייתן לנערות לגיטימציה לפעול בהתאם לתשוקה שלהן, יאפשר להן להכיר בכוחותיהן ובצרכיהן ולתפוס את ההתנהגות המינית כזירה שאמורה להביא לרווחתן.

שיחות על מיניות

העובדות התחילו את השיחה בכך שהן שאלו את הנערות: מה לדעתכן אנו מתכוונות כשאנו רוצות לדבר אִתכן על מיניות? או כשאומרים לכן את המילה "מיניות" מה יש לכן להגיד עליה? בתחילה הייתה מבוכה גדולה, הנערות לא רצו לדבר, אך מהר מאוד נפרצה המבוכה והתחיל פרץ של דברים שנמשך שעה וחצי ללא הפסקה. אחת הנערות, "הכי מופרעת", שתמיד משעמם לה ומכל הפעילויות היא מבריזה בשלב כזה או אחר, נשארה עד הסוף ואמרה שזה היום שהיא הכי נהנתה בו בבית החם מאז שהיא מבקרת בו. מתוך שבע הנערות שהשתתפו בשיחה, שתיים הן ערביות. הנערות עשו חיבור בין קיום יחסי מין וילדים. ליחסי מין יש מטרה אחת והיא הבאת ילדים. לכן, "יחסי מין זה לא בגיל שלנו, רק בגיל מבוגר". "לא צריך למהר לקיים יחסים ולהביא ילדים" ו"בסוף כולם מתחתנים". נערה אחרת ציינה כי "יחסי מין זה טוב? תלוי בגיל", ואחרת אמרה ש"לשכב עם גבר, רק אחרי החתונה, לפני זה, זה גועל נפש. אבל כשגבר שוכב עם אישה זה לא גועל נפש, כשאישה שוכבת עם גבר זה גועל נפש". בנקודה זו שאלו העובדות מה לדעתן ההבדל בין גברים לנשים, האם יש הבדל בכלל? נערה אחת אמרה: "נשים זה תמיד פריפריה, נשים הולכות אחרי הגבר, הוא אומר להן מה לעשות, הוא המרכז". הנערות דיברו על התיוג של בנות שמקיימות יחסי מין לעומת בנים שעושים זאת. נערה ערבייה אמרה שבתרבות שלה גבר יכול להיות עם כל אישה אך אישה ללא בתולין היא אבודה ואסורה על כל גבר. (סופר סיפור על מישהי שהנערה מכירה שהייתה לא בתולה, עברה איחוי בתולין לפני חתונה, נישאה, בעלה גילה את האיחוי וגירש אותה). נערה אחרת אמרה ש"בחורה ששוכבת עם גבר לא צריכה ליהנות, אם הגבר רוצה היא תיהנה ואם לא ירצה, אז לא". בכל

מקרה "הבחורה היא זאת שתישא בתוצאות". נערות דיברו הרבה על שגברים תמיד רוצים "לזיין וללכת", ואילו לנשים אין צורך מיני. הנערות תיארו את בית הספר כזירה שבה מתרחשים אירועים שונים סביב מיניות. הנערות מספרות על בנות מהשכבה ששוככות עם החברים שלהן ונחשבות שרמוטות. כשהעובדות שאלו מה דעתן על כך הן השיבו כי הן "מכבדות" אם עצמן, לא מקיימות יחסי מין ויעשו זאת רק כשירצו.

ביחס לדאגה לשמן, העלו הנערות שאלה:

"אם אונסים אותי — האם אני נקראת בתולה? ואם לא, איך זה יכול להיות שאני לא אשמה ובכל זאת יהיה לי שם רע?" הן האשימו את המורים בכך שהן מוציאים לטיול שנתי גם את הבנים וגם את הבנות. סיפרו על נערה שבילילה הלכה לחדר של הבנים, נכנסה להיריון, וכשהלכה לנער הוא ביקש ממנה להפיל ואמר לה שזו בעיה שלה ובאחריותה. הנערות הזכירו מושג שנפוץ בכל בתי הספר, בתולת שפתיים, כלומר נערה שאפילו לא התנשקה. הנערות גם העלו את סוגיית "החבר" ומה לעשות כדי לתחזק חברות. העלו את השאלה אם הן מוכנות לשכב עם גבר כדי שלא יילך. הן סיפרו על חברה ששכבה עם החבר שלה, והוא הלך וסיפר בכל השכבה שהיא זונה. נערה אחת ציינה ש"אם את אוהבת מישהו — חובה עלייך לשכב איתו". אחת אחרת אמרה שהיא לא רוצה חבר כי הוא יגיד לה מה לעשות, עם מי לדבר, וזה "בושה להגיד שיש לי חבר". הנערות דיברו גם על סרטים כחולים. העובדות שאלו: האם לפי דעתן מה שהן רואות זו המציאות? הנערות השיבו שכן. העובדות סיפרו שהנערות הופתעו מהעובדות, מהפתיחות שלהן, מהידע, הן שאלו את העובדות אם הן בזוגיות ורצו לשמוע עליה. (מתוך תיעוד התוכנית, 9.4.2008)

שיחות אלו אפשרו לעובדות להתייחס למיניות לא רק כאל אזור של פיקוח אלא כמרחב של שותפות, שיש בו התחלקות בידע ובחוויות חיים.

תעסוקה

בדומה לנושא מיניות, גם בהקשר של תעסוקה השיח הטיפולי-חינוכי המקובל נוטה להיות בעל אופי של האשמה אינדיווידואלית ושל פיקוח. כך לדוגמה, כאשר עוסקים בתעסוקה, השיח נוטה לרוב לכיוון של עידוד הנערות לעבודה, חיזוק המיומנויות האישיות והיזמיות שלהן ולימוד נורמות והרגלי עבודה. בנוסף, שוב בדומה לשיח על מיניות, גם בהקשר של תעסוקה השיח הטיפולי-חינוכי השגרתי הוא בעל נטייה ניאור-ליברלית, והוא נוטה לעודד את הנערות לתפיסה של אחריות אישית ("אם תרצי —

הצטלכות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

תצליחי"), של מאמץ אישי שרווח בצדו ("אם תתאמצי ללמוד או למצוא ולהתמיד בעבודה טובה – תצליחי; אם לא הצלחת – כנראה לא התאמצת מספיק"), ושל בחירה חופשית ("את יכולה לשאוף לכל משרה שהיא, וככל שתשאפי גבוה יותר כך תצליחי יותר"). על פי קו מחשבה זה, שאיפתן של נערות להיות קופאיות בסופרמרקט ניתנת להסבר בהקשר של חוויותיהן בזירה הפרטית, כלומר, בחוויות ילדותן, בחוסר האמון בעצמן שספגו במשפחותיהן או בחיקוי עיוור של המודלים המשפחתיים שלהן. השיח הפמיניסטי הביקורתי מציג פרשנות אחרת להתנהגותן התעסוקתית, שמקורו בביקורת חברתית החושפת את מצבי אי השוויון הנוצצים בבסיס הסדר הכלכלי-חברתי. השאיפה לשוויון תעסוקתי והצבעה על הבדלים בשוק התעסוקה בין נשים וגברים הן סוגיות מרכזיות במאבק הפמיניסטי – כך לגבי המאבק לשבירת הדיכטומיה שבין מקצועות "נשיים" למקצועות "גבריים", לניפוץ "תקרת הזכוכית", והמאבק לשכר שווה (יזרעאלי, 1999; מאור, 1997). אולם, ניתוח פמיניסטי ביקורתי מצביע על מגבלותיה של התפיסה הפמיניסטית העיקרית, שלפיה עלייה בהשתתפות נשים בשוק התעסוקה תסייע לנשים לבסס קיום עצמאי, תצמצם את תלותן בבני זוגן ותאפשר להן עמדה יציבה יותר במשא ומתן עם מוסדות המדינה (בנימין, 2006).

במסגרת ניתוח ביקורתי כזה מציינת בנימין (2006) מצבים המקשים על נשים לבסס קיום עצמאי: מגמות בשוק העבודה בארץ ובעולם המשפיעות במיוחד על נשים בפריפריה, נשים מבוגרות, עולות, או נשים חסרות כישורים מקצועיים; גורמים מבניים, כמו מיעוט מקומות עבודה, תחבורה ציבורית לא מספקת, מחסור במסגרות לטיפול בילדים והפרטה וכן העסקה במסגרת חברות כוח אדם. גורמים אלה מביאים נשים למצבים של תלות במעסיקיהן, מה שמאפשר היווצרותם של מצבי העסקה פוגענית (מוצפי-הלר, 2001); וכן קיומם של הסדרי ההעסקה הפוגעים בכבודה של העובדת ובחירותה. יתרה מזאת, בנימין (2002, 2006) טוענת כי תוכניות ההעצמה, המסייעות לחזק את כישוריהן האישיים של נשים לשוק העבודה, מבלי לדון איתן על מגבלותיו של שוק העבודה, עלולות לגרום למשתתפות בתוכניות אלו לחוש אשמות, שכן לאחר סיום התוכנית הן אמורות כביכול לדעת מה עליהן לעשות, ואם פעולותיהן לא הצליחו להביא אותן להישגים, האשמה כביכול היא בהן בלבד.

כאלטרנטיבה לגישת ההעצמה מציעות בנימין וחוקרות אחרות את תוכנית "רשתות", המבוססת על תפיסה פוליטית של מצבי התעסוקה של נערות (ויינטראוב, בנימין, פנחסי וארוך, 2008). בתוכנית זו, המיועדת להכשרת נערות לשוק התעסוקה, לומדות נערות להכיר את מבנה שוק התעסוקה ולזהות בו תהליכים פוליטיים. הכישורים האישיים שהן רוכשות מבוססים על הצורך להתמצא בתהליכים אלו ולפעול לפיהם. חלק מרכזי בלמידה היא ההבנה שהתנסויות בחיפוש עבודה אינן אישיות אלא משותפות לכלל המחפשות. לדוגמה: העובדה שהמעסיק אינו מתחייב לתנאים ברורים

אינה מעידה על כישורי משא ומתן נמוכים של העובדת אלא על שימוש בכוחו כבעל כוח בשוק התעסוקה.

לפי תפיסה זו, בדרך לקיום כלכלי עצמאי על הנערה להבין את מבנה שוק התעסוקה, את המציאות התעסוקתית המבנית המשפיעה על חייה ובכלל זה הבנה שהיא עשויה להיות חשופה להעסקה פוגענית. המאבק של נערות למצוא לעצמן מקום בשוק התעסוקה יהיה מבוסס לא רק על פיתוח משאבים אישיים, כמו השכלה, ידע או רכישת ניסיון, אלא גם על פיתוח משאבים קבוצתיים, ביניהם היכולת ליצור שיתוף פעולה, נאמנות והדדיות בין עובדים ובין קבוצות עובדים. כך לומדות נערות לזהות את המחסומים הניצבים בפניהן, ביניהם מחסומים הקשורים לקבוצת האוכלוסייה שעמה הן נמנות או לאזור מגוריהן.

שיחות על תעסוקה

הדיונים על תעסוקה שהתקיימו בין העובדות הסוציאליות והנערות חשפו את מורכבות המבנה החברתי ואת מגבלותיו. נדמה היה שדיונים אלו היו קשים לעובדות לא פחות מאשר לנערות, אולי בשל הקושי להודות במגבלות התעסוקתיות שהן עצמן חוות. העובדו התקשו להגיב לטענותיהן של הנערות כי שוק העבודה חסום בפניהן או שאין להן שאיפות להשתלבות בתעסוקה שתאפשר להן למצוא את יכולותיהן או לממש את עצמן. העובדות ראו בכך הרמת ידיים מצד הנערות ונטו להתווכח עמן. רק דיבור מפוכח יותר על ההזדמנויות והחסמים התעסוקתיים הביא לתחילתה של שיחה שבה יכלו הנערות להרשות לעצמן לחלום על אופק תעסוקתי ראוי, והעובדות יכלו לחשוב על אפשרויות להתגבר על המכשולים בדרך להשגתו של אופק זה.

העובדות שאלו את הנערות: "מה הייתן רוצות לעסוק כשהייתן בוגרות?" השאלה עוררה הערות סרקסטיות וצחקוקים. אף אחת מהנערות לא ענתה על השאלה ואף נראה שהן נבוכות ולא מאמינות ביכולתן ובפתיחות של החברה לקבל אותן, אתיופיות, במקצועות חופשיים. הן צחקקו ואמרו זו על זו שהן תעסוקנה בניקיון. העובדות שאלו: "האם יש קשר בין המוצא לתפקיד בעתיד?" הנערות השיבו: "לא מקבלים את האוכלוסייה השחורה בארץ, החברה הישראלית גזענית, חושבים שאנחנו טיפשים, אנשים רוצים שהאתיופים יהיו למטה, לא ישכילו ולא יגדלו". נערות אמרו שיש ניצול של האימהות שלהן, אחת הנערות סיפרה איך נתנו לאמה שכר נמוך ממה שהבטיחו לה בתחילת העבודה. חלק מהנערות אמרו שזה בגלל ש"אנחנו עניים", וחלק אמרו שזה בגלל ש"אנחנו שחורים". העובדת שאלה אותן: "כמה מורות אתיופיות אתן מכירות?", הן אמרו "אף אחת". "כמה רופאים אתיופים אתן מכירות?" "שתיים". "כמה עורכי דין?" "אפס". "כמה עו"סים?" "אחת".

(מתוך תיעוד התוכנית, 14.4.2008)

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

בבית חם אחר, דיברו הנערות על אימא שלהן בהערצה: "אני מעריצה את אימא, כי אימא עושה כל כך הרבה בבית ומחוץ לבית". מרבית האימהות עובדות גם מחוץ לבית, לרוב בעבודות משק בית, אך הן גם מחזיקות את הבית וגם מפרנסות. הנערות מאוד מעריכות את זה. הן אמרו לצד זאת, שלא היו רוצות כזה מקצוע לעצמן. הרצון שלהן להיות superwomen עלה בשיחה. (מתוך תיעוד התוכנית, 19.4.2008)

סיכום

במאמר זה הוצגה מסגרת מושגית, המבוססת על פרספקטיבה פמיניסטית חברתית ואשר יושמה בתוכנית הכשרה ופעולה "את ואני נשנה את העולם". אברמס, אשר מציגה מודל קונספטואלי דומה של הצטלבות מעמד, מגדר ואתניות כמודל להבנת נערות (Abrams, 2002), רואה בו בסיס לפרקטיקה מקצועית המבוססת על גישת הכוחות. אנחנו, לעומת זאת, מבקשות להדגיש את חשיבות ההכרה בחוויות החיים של נערות ובידע שלהן כבסיס לפרקטיקה היוצרת שינוי.

למעשה, אנו מבקשות לטעון כי הכרה בחוויות החיים ובידע של משתמשי השירותים ראויים להיות הבסיס לפיתוח פרקטיקה בעבודה סוציאלית עם כל סוגי הפונים לשירותי המקצוע, ובפרט מי שסובלים מפגיעותיו של אי השוויון החברתי. לטענתנו, המודל התיאורטי של הפרקטיקה המקצועית צריך להתבסס על הבנת המבנה החברתי ומגבלותיו, וגם על ראייה מפוכחת את הסיכון והפגיעות של משתמשי השירותים ואת כוחותיהם כפי שהם חווים אותם ובהתאם לידע שלהם. במקרה המתואר במאמר זה הצענו מסגרת שבה העובדות בוחנות עם הנערות מהם הדברים שחשובים בעיניהן בחייהן, ולומדים אותם יחד איתן. אנו סבורות כי תפיסת עולם זו מאפשרת דיבור עם הנערות (או עם משתמשי שירותים אחרים) על חוויות חשובות בחייהן, שבנסיבות אחרות קיים לגביהן קשר של שתיקה.

ההמשגה הביקורתית, כלומר היכולת לדבר עם משתמשי השירותים על מגבלות המבנה החברתי ולקשר בין הקשיים האישיים שלהם לבין מגבלות המבנה החברתי, קשה ליישום בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית. אפשר למנות כמה סיבות לקושי להשתמש בפרספקטיבה תיאורטית ביקורתית-חברתית בעבודה סוציאלית: האחת היא פחות מוכרת, ולכן השיח שלה לא ברור לאנשי מקצוע. מכיוון שהיא "מדברת סוציולוגיה" במקום "פסיכולוגיה" היא נתפסת כזרה לשיח הטיפולי, המעצב את המקצוע. הסיבה השנייה, הפרספקטיבה הביקורתית-חברתית מדברת במונחים תיאורטיים מופשטים, שהקשר שלהם לחוויות יום-יום ולמפגשים המתרחשים במערך טיפולי או חינוכי אינם ברורים. כך נדמה כי קטגוריות כמו מעמד, מגדר או

אתניות רחוקות יותר מחוויות החיים של משתמשי השירותים מאשר מושגים כמו "חוויות העצמי" או "דמויות הוריות מופנמות". טענתנו היא כי דווקא המושגים הביקורתיים שהצענו מדברים לליבם של משתמשי שירותים, במקרה שלנו נערות במסגרת הבתים החמים. כפי שתיארנו במאמר, מושגים אלו אפשרו שיחות בנושאים שלא עלו עד אז עם מגוון רחב של נערות (יהודיות וערביות, עולות וותיקות, ממגוון קהילות אתניות). סיבה נוספת לקושי של אימוץ פרספקטיבה תיאורטית ביקורתית בעבודה סוציאלית היא היותה מבוססת על ביקורת חברתית כוללת, שרבים מבין אנשי המקצוע אינם שותפים לה או לא רוצים להיות שותפים לה. קשה לאמץ פרספקטיבה ביקורתית כאשר השיח ההגמוני מציע פרספקטיבות אינדיווידואליסטיות להבנת מצבים חברתיים ומטשטש את הקשרים החברתיים והמבניים (Tolman, 1994). ועוד, הפרספקטיבה הביקורתית מבוססת על המשגה תיאורטית אשר מבטלת יחסים היררכיים, ולכן יכולה לאיים על אנשי המקצוע. היא מחייבת את אנשי המקצוע לבחינה עצמית ולמעשה מחייבת אותם לנוכחות חדשה בסיטואציית המפגש עם משתמשי השירותים.

בנוסף לקשיים הללו, גילינו במהלך התוכנית כי עובדות רבות חשות שאם יסכימו להזדהות עם תחושותיהן של הנערות ביחס לחוסר השוויון וחוסר הצדק החברתי, הן יחזקו בכך אצל הנערות פסימיות לגבי עתידן, חוסר אונים או התנהגות של חוסר אחריות. ניסיון התוכנית גילה כי לחשש זה אין כל בסיס. להיפך. החוויה בתוכנית הייתה דומה לזו שמתארת טולמן (Tolman, 1994), ולפיה להבנה של הנערות את מקומן של המערכות החברתיות של אי שוויון בעיצוב חוויותיהן, יש אפקט של העצמה ושחרור. ניסיוננו, המתואר במאמר זה, מעיד כי שיחה על סוגיות חברתיות הפכה במהרה לשיחה אישית מאוד. יתרה מזו, היא אפשרה לנערות לתאר חוויות שעד אז חשו בושה או אשמה ביחס אליהן, מכיוון שהשפה של "האישי הוא הפוליטי" אפשרה להן להתייחס לחוויות אלו בצורה חדשה. השיחה הביקורתית שהתפתחה, המנתקת, גם אם לרגעים, את כבלי השיח הניאו-ליברלי, אפשרה הן לנערות והן לעובדות להיות זו לצד זו מול עולות חברתיות. החוויה שהעובדת הסוציאלית מוכנה לראות עין בעין עם הנערות את חוויות הקיפוח או השוליות שלהן לא גרמה לנערות להתבוסס בחוויות אלו או לשקוע בהן, אלא לחוות את העובדות כמי שניצבות לצידן ולא מולן. אנו רואות חשיבות גדולה בניתוק כבלי הבדידות שהנערות חוות מתוך המיקומים החברתיים השוליים שלהן.

למאמר זה שתי מגבלות מרכזיות. הוא אינו מציג הערכה שיטתית של התוכנית, ולכן לא ניתן להסיק ממנו בכירור על השפעת התוכנית על העובדות או על הנערות. כמו כן, היא אינו מתאר את התמודדות העובדות עם דברי הנערות או את חוויותיהן של העובדות בתוכנית. תרומתו היא בכך שהוא מציע שיח חדש, המתקיים זה מכבר כשיח תיאורטי ופרקטי (לדוגמה, בפעילות של תנועות לאקטיביזם חברתי) כבסיס לפרקטיקה

הצטלכות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

מקצועית. אנו רואות כשיח זה פוטנציאל להיכרות קרובה יותר בין עובדות למשתמשי שירותים, לשחרור ולהעצמה אישית עבור נערות ואף לאקטיביזם קבוצתי ולסולידריות חדשה בין עובדות סוציאליות לנערות.

מקורות

- בן רבי, ד., ארגוב, ד., סבירלאל ר. (בשיתוף עם כהן-נבות מ.), (2003). יוצאי המפתנים בישראל: מחקר מעקב. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
- בנימין, א. (2002). הדואליות ביחסים בין המדינה לנשים בישראל: המקרה של נשים המועסקות דרך חברות כוח אדם במגזר הציבורי בישראל. חברה ורווחה, כב (4), 455-480.
- בנימין, א. (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית, 10, 63-96.
- ברקוביץ, א., קרומר-נבו, מ. וקומס, מ. (בדפוס). גוף הידע המחקרי בישראל על נערות במצבי מצוקה: סקירה היסטורית מפרספקטיבה פמיניסטית. חברה ורווחה.
- גיליגן, ק. (1982). בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה. תל-אביב: ספרית פועלים. גרוס, ז. (2006). התבנית הנשית הנאלמת של בוגרות החמ"ד. תרבות דמוקרטית, 10, 97-133.
- גרוס, ז. (2006). התבנית הנשית הנאלמת של בוגרות החמ"ד. תרבות דמוקרטית, 10, 97-133.
- דהאן-כלב, ה. (1999). פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות. בתוך: יורעאלי, ד., פרידמן, א. דהאן-כלב, ה., הרצוג, ח., חסן, מ., נוה, ח. ופוגל-ביז'אווי, ס. (עורכים), מין מגדר פוליטיקה (עמ' 217-266). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דהאן-כלב, (2007). תנועת אחותי: חבלי יסוד 1999-2002. בתוך: ש. ליר (עורכת), לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית (עמ' 41-62). תל-אביב: כבל.
- וינטראוב, ט., בנימין א., פנחסי, ש. וארוך, ע. (2008). רשתות: קשרים וכישורים לעולם העבודה. ירושלים: אשלים.
- יונה, י. ושנהב, י. (2000). המצב הרב-תרבותי. תיאוריה וביקורת, 17, 163-188.
- יורעאלי, ד. (1999). המיגדר בעולם העבודה. בתוך: יורעאלי, ד., פרידמן, א., דהאן-כלב, ה., הרצוג, ח., חסן, מ., נוה, ח. ופוגל-ביז'אווי, ס. (עורכות). מין מגדר פוליטיקה (עמ' 167-216). תל-אביב: עם עובד.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ., יורוביץ, ל. צ'סלב, ק. ואפרתי, ר. (2005). מאפיינים וצרכים של הנערות המטופלות בשירות לנערות וצעירות - משרד הרווחה. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ., קונסטנטיבוב, צ., יורוביץ, ל. (2006). נערות בישראל: ניתוח מידע ממחקרים נבחרים. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
- מאור, ע. (עורכת) (1997). נשים, הכוח העולה: ניפוץ "תקרת הזכוכית". תל-אביב: ספריית פועלים.
- מוצפי-הלר, פ. (2007). לקרוא את כל הוקס בישראל: פמיניזם רדיקלי, חשיבה ביקורתית ואחוות האחיות החדשה. בתוך: נ. ינאי, ת. אלאור, א. לובין וח. נוה (עורכות). דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר (עמ' 581-618). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מילס, ש. (2005). מישל פוקו. תל-אביב: רסלינג.
- מלכה, מ. וקרומר-נבו, מ. (2012). פצעי זהות: קונטקסט, מבנה ואידיאולוגיה בתהליך עיצוב הזהות האתנית: בני נוער עולים מקווקו. מגמות, 48(2), 251-272.
- פלד, ע. וקרומר-נבו, מ. (2012). עבודה סוציאלית פמיניסטית. בתוך: מ. חובב, א. לוונטל וי. קטן (עורכים).

מיכל קרומר-נבו ומיכל קומם

- עבודה סוציאלית בישראל. תל-אביב: קו אדום, עם עובד.
- קולקטיב נהר קומבהי (2006/1979). הצהרה של פמיניזם שחור, 1977. בתוך: באום ד., אמיר, ד., ברייר-גארב, ר., ברלוביץ', י. גריינמן, ד., הלוי, ש., חרובי, ד., ופוגל-ביז'אוי, ס. (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה — מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית (עמ' 154–164). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והאגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר.
- קומם, מ. (2006). חיפוש וקבלת עזרה אצל נערות שברחו מהבית. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קרומר-נבו, מ. (2000). ידע אקדמי לעומת ידע מהחיים: המקרה של מקבלי הבטחת הכנסה. ביטחון סוציאלי, 58, 132–150.
- קרומר-נבו, מ. (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים: מגדר, כאב, התנגדות. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרומר-נבו, מ. וייס-גל, ע. ולוין, ל. (2010). בחיפוש אחר עבודה סוציאלית מודעת לעוני: ניתוח שיח של תיאורי תפקיד. חברה ורווחה, ל (2), 213–238.
- קרומר-נבו, מ., נירן, ר., בירן-דקלכאום, ד. ופעילות חברתיות בתחום העוני (2010). "דברו איתנו ולא אלינו או עלינו", סיכום דיונים קבוצתיים שנערכו בירושלים ובבאר-שבע. בתוך: דיאלוגים על עוני ומדיניות: מחירו החברתי, הכלכלי והאישי של העוני, קולות מהחיים בעוני — נתונים והמלצות (עמ' 3–9). ירושלים: הפורום לציון היום הבינלאומי למאבק בעוני.
- רואר-סטריאר, ד. (1999). חשיבות ההקשר התרבותי בהערכת איכותן של מסגרות לילדים. חברה ורווחה, יט (1), 53–67.
- רוזנפלד, י. מ. (1993), שותפות — קווים לפיתוח פרקטיקה עם ולמען אוכלוסיות מובסות. חברה ורווחה, יג, 225–236.
- שבתאי, מ. (1999). עבודה סוציאלית בחברה רב תרבותית. חברה ורווחה, יט (1), 121–132.
- שבתאי, מ. (2001). בין רגאיי לראפ — אתגר ההשתייכות של נוער יוצא אתיופיה בישראל. תל-אביב: צ'יקורב. שירן, ו. (2002). לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש. פנים, 22, 15–22.
- שלהוב-קיבורקיאן, נ. (2009). הפסיקה של הכוח, הסירוב להתפוגג — פמיניזם פלסטיני בין הגות לפרקטיקה. ג'דל — מגזין אלקטרוני של המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, 4, 2–10.
- שנהב-גולדברג, ר. (2010). גזענות נתפסת, תגובות רגשיות והתנהגותיות, גזענות מופנמת ואיכות חיים בקרב נערות מקהילת יהודי אתיופיה. עבודת מוסמך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, בית הספר לעבודה סוציאלית על-שם בוב שאפל.
- שוין-לוי, א. (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. תיאוריה וביקורת 33, עמ' 101–129.
- Abrams, L. S. (2002). Rethinking girls "at-risk": Gender, race, and class intersections and adolescent behavior. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 6, 49–66.
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2008). Localizing social work with Bedouin-Arab communities in Israel: Limitations and possibilities. In M. Gray, J. Coates, & M. Yellow Bird (Eds.) *Indigenous social work around the world* (pp. 153–162). Aldershot, England: Ashgate.
- Bay-Cheng, L. Y., & Lewis, A. E. (2006). Our "ideal girl": Prescriptions of female adolescent sexuality in a feminist mentorship program. *Affilia*, 21, 71–83.
- Brah, A., & Phoenix, A. (2004). Ain't I a woman? Revisiting intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5(3), 76–87.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University.

הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות

- Comaroff, J. L. (1996). Ethnicity, nationalism, and the politics of difference in an age of revaluation. In E. D. Wilmsen & P. McAllister (Eds.), *The politics of difference* (pp. 162–183). Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Cornell, S., & Hartmann, D. (1998). *Ethnicity and race: Making identities in a changing world*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics*. University of Chicago Legal Forum 1989, 139-167.
- DeMontigny, G. A. J. (1995). *Social working: Ethnography of front-line practice*. Toronto, ON: University of Toronto Press.
- Espiritu, Y. L., & Wolf, D. L. (2001). The paradox of assimilation: Children of Filipino immigrants in San Diego. In R. G. Rumbaut & A. Portes (Eds.), *Ethnicities: Children of immigrants in America* (pp. 157–186). Berkeley, CA: University of California Press.
- Fine, M. (1988). Sexuality, schooling, and adolescent females: The missing discourse of desire. *Harvard Educational Review*, 58, 29–53.
- Fine, M. (2004). Foreword. In A. Harris (Ed.), *All about the girl: Culture, power and identity* (pp. xi–xvi). New York: Routledge.
- Fine, M. (2006). *Girls: Policy, research and practice. A lecture at a conference on girls*. 25 December, 2006. Beer-Sheva: The Israeli Center for Qualitative Research of People and Societies, Ben-Gurion University of the Negev.
- Gray, M., Coates, J., & Yellow Bird, M. (2008). Introduction. In M. Gray, J. Coates, & M. Yellow Bird (Eds.), *Indigenous social work around the world* (pp. 1–10). Aldershot, England: Ashgate.
- Gray, M., Yellow Bird, M., & Coates, J. (2008). Towards an understanding of indigenous social work. In M. Gray, J. Coates, & M. Yellow Bird (Eds.), *Indigenous social work around the world* (pp. 49–58). Aldershot, England: Ashgate.
- Gringeri, C. E., & Roche, S. E. (2010). Beyond the binary: Critical feminisms in social work. *Affilia*, 25, 337–340.
- Harstock, N. M. (1983). The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism. In S. Harding & M. B. Hintikka (Eds.), *Discovering reality: Feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and philosophy of science* (pp. 283–310). The Netherlands: D. Reidel Publishing Company.
- Helms, J. E. (1993). *Black and white racial identity: Theory, research, and practice*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Hill Collins, P. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- Kearney, M. C. (2009). Coalescing: The development of girls' studies. *NWSA Journal*, 21, 1–33.
- Ladner, J. (1971). *Tomorrow's tomorrow: The black women*. Garden City, NY: Doubleday.
- Lavie-Ajayi, M. (2005). "Because all real women do": The construction and deconstruction of female orgasmic disorder. *Sexualities, Evolution and Gender*, 7, 57–72.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge, MA: Polity Press.
- McCann, C. R., & Kim, S. K. (2003). Introduction. In C. R. McCann & S. K. Kim (Eds.),

מיכל קרומר-נבו ומיכל קומם

- Feminist theory reader* (pp. 1–9). New York: Routledge.
- Mehrotra, G. (2010). Toward a continuum of intersectionality theorizing for feminist social work scholarship. *Affilia*, 25, 417-430.
- Phinney, J. S. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 9, 34–49.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity development and psychological adjustment in adolescence. In A. Stiffman & L. Davis (Eds.), *Ethnic issues in adolescent mental health* (pp. 53–72). Newbury Park, CA: Sage.
- Reid, E. (1989). Black girls talking. *Gender and Education*, 1, 295–300.
- Smith, B. (1986). Some home truths on the contemporary black feminist movement. In N. Van Den Bergh & B. L. Cooper (Eds.), *Feminist visions for social work* (pp.45–60). Washington, DC: NASW Press.
- Tolman, D. L. (1994). Doing desire: Adolescent girls' struggles for/with sexuality. *Gender and Society*, 8, 324–342.
- Tolman, D. L., & Debold, E. (1993). Conflicts of body and image: Female adolescents, desire, and the no-body body. In P. Fallon, M. Katzman, & S. Wooley (Eds.), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp. 1005–1021). San-Diego, CA: Academic Press.
- Tolman, D. L., Striepe, M. I., & Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *The Journal of Sex Research*, 40, 4–12.
- Willis, J. L. (2009). Girls reconstructing gender: Agency, hybridity and transformations of “femininity”. *Girlhood Studies*, 2, 96–118.